

Ked' les zabíja (história zániku jednej lesostepi)

Valerián Franc

Katedra biológie a ekológie Fakulty prírodných vied

Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

Ochránari, ale i laici oprávnené hromžia, keď vidia svahy našich hôr "dosekané" pásovými holorubmi. Na niektorých miestach, a to aj v národných parkoch (!) ide o mnohohektárové odlesnené plochy. Odlesnenie neznamená len riziko erózie na strmších svahoch a výrazné oslabenie retenčnej funkcie krajiny, ale samo o sebe predstavuje aj ekologickú a genofondovú traumu. Celkové škody na biote sú, pochopiteľne, tým väčšie, čím bol vyrúbaný porast starší a prírodnému stavu bližší. Prírodný sukcesný návrat k lesu je zložitý a dlhodobý proces, ktorý trvá i viac ako sto rokov, pričom takto vzniknuté spoločenstvo len veľmi pomaly nadobúda genofondové hodnoty pred časom vyrúbaného porastu. Preto sa človek snaží tento proces urýchliť umelým zalesňovaním, čo verejnosť prijíma ako všeobecne pozitívny moment. Zalesňovanie však môže v niektorých prípadoch znamenať takú istú, alebo dokonca oveľa väčšiu ekologickú škodu, než odlesnenie!

Na Slovensku nemáme totiž len lesné ekosystémy. Okrem vodných plôch, mokradí a ekosystémov nad hornou hranicou lesa sa u nás lokálne, ale početne vyskytujú aj spoločenstvá lesostepného a stepného charakteru, často spoločne označované ako **xerothermné biotopy**. Xerothermné biotopy nechádzame hlavne na južných (resp. JV a JZ) svahoch nižších pohorí a pahorkatín južného, ale i stredného Slovenska. Často sa jedná o tzv. skalné stepi alebo lesostepi na výhrevných skalnatých svahoch (vápenec, andezit, čadič). Osobitnou kategóriou sú xerothermné biotopy na hlinitiesčitom až piesčitom, často sprašovom substráte. U nás sa vyskytujú len lokálne v najteplejších regiónoch južného Slovenska (napr. okolie Čenkova, oblasť dolného Ipľa, Cerová vrchovina, Zemplínske vrchy). Len menšia časť xerothermných biotopov na Slovensku je pôvodného charakteru - platí to hlavne pre skalné stepi a lesostepi na strmších svahoch v najteplejších regiónoch; vznik väčšiny z nich ovplyvnil človek svojím obhospodávaním krajiny, najmä pastvou. Xerothermné biotopy - bez ohľadu na to, či sú pôvodné alebo nie, však patria k najcennejším častiam našej prírody s najvyššou biodiverzitou! Druhy xerothermných biotopov predstavujú väčšinou výrazne stenotopné prvky fauny i flóry so silnou topickou väzbou na toto prostredie. Tieto druhy musia čeliť značným výkyvom teploty počas roka i počas dňa, a zniesť extrémne vysušenie substrátu cez letné mesiace. Na tieto podmienky sa však dobre prispôbili schopnosťou hospodáriť s vodou (bez konkurencie sú v tejto oblasti sukulenty), dobou kvitnutia, stavbou semien a mechanizmami ich rozširovania a klíčenia, živočíchy zase svojou úkrytovou stratégiou, bionómiou larválnych štádií,

spôsobom kuklenia a pod. Naopak, pokiaľ vyslovene xerothermilný druh rastliny či živočicha premiestnime do (z nášho pohľadu priaznivejšieho) prostredia s odlišnými - vyrovnannejšími klimatickými a hydrologickými pomermi, nebude prosperovať, alebo dokonca uhynie!

Vidíme, že xerothermné biotopy patria k najzraniteľnejším častiam slovenskej prírody. Je to predovšetkým preto, že:

1. Xerothermné biotopy sú hlavne juhoeurópskym fenoménom (tam sú aj krajinotvorným prvkom), pokiaľ na Slovensku sú situované do viac-menej extrémnych ekotopov.

2. Tieto biotopy majú často charakter plošne nevelkých refúgií, ktoré sú, najmä na južnom Slovensku, od seba izolované mnohokilometrovými úsekmi urbanizovanej, alebo poľnohospodárstvom silne denaturalizovanej krajiny (termín "kultúrna step" považujem za eufemizmus, používaný na oklamanie vlastného svedomia; pretože krajine na južnom Slovensku by niekedy zodpovedalo skôr označenie "agrárna púšť"!).

3. Väčšina xerothermofilov sú druhy stenotopné, s úzkou ekologickou valenciou, u hmyzu často aptérne (májky - *Meloe* spp., liskavky z rodov *Timarcha* a *Chrysolina*, nosáčky zo skupiny Cleonini a z rodu *Otiorrhynchus*, a i.).

4. Mnohé xerothermné biotopy, hlavne antropogénne, vyžadujú aspoň občasný prísun dodatkovej energie (obvyčajne to býva pastva), v opačnom prípade dôjde skôr či neskôr k sukcesnému návratu k lesu.

Xerothermné biotopy sú ohrozované v podstate dvoma extrémami. Prvým, biológmi a niekedy i laikmi odsudzovaným faktorom je hrozba tzv. rekultivácie, intenzifikácie pasenia alebo premeny na intenzívnu agrocénózu - v týchto prípadoch by sa dalo hovoriť o "buldozérovej kataklizme".

Druhý extrém, ktorý postihol a postihuje mnohé xerothermné biotopy na Slovensku, by sa dal nazvať "lesnosukcesná kataklizma". Desiatky cenných xerothermných biotopov u nás zanikli len preto, že sa tam prestalo pásť, alebo že sa lokalita umelo zalesnila. Mnohé unikátne lokality na južnom Slovensku sú ohrozené expanziou agátu, čo by bola téma pre samostatný článok. Proces zarastania xerothermných biotopov stromovou vegetáciou - či už sa jedná o spontánnu sukcesiu, alebo o umelú výsadbu - je pomalý a žiaľ, verejnosť ho nechápe ako niečo negatívne, aj keď takto zanikajú unikátne prírodné hodnoty! Najviac škody v tomto ohľade narobila dodnes pretrvávajúca absurdná doktrína zalesniť (za každú cenu?) každý kúsok tzv. "neplodných" krovinatých strání a kamenistých svahov. Podmienky pre rast lesa sú na takýchto extrémnych stanovištiach dosť zlé až vyslovene nevhodné; osobitne to platí pre najteplejšie a najsuchšie, teda "najxerothermnejšie" lokality. Pokiaľ sa na takýchto miestach porast po čase predsa len chytí, stromy dosiahnu len podpriemerné dimenzie s častým výskytom tzv.

suchárov (typickým príkladom sú "bonsajové" dúbavy na extrémnych stanovištiach skalných lesostepí). Slabý výťažok menej kvalitnej drevnej hmoty, získaný zalesnením xerothermnej lokality, bude však vždy len mizivým zlomkom v porovnaní so škodami, ktoré násilným a zbytočným zalesnením takéhoto biotopu vznikli. Ortodoxní "pestovatelia lesa" však dodnes nechápu, alebo nechcú akceptovať, že aj u nás existujú mnohé miesta, na ktorých sa kubikové pestovanie lesa jednoducho vyslovene neoplatí!

Spontánne alebo zámerné zalesnenie však ohrozuje aj mnohé veľmi cenné chránené územia - typickým príkladom je NPR Devínska Kobyla, kde bola miestami, najmä v hornej časti lokality, vysadená borovica čierna. Pre mnohé chránené xerothermné lokality predstavuje hrozbu expanzia agátu - situácia je akútna najmä v PR Čenkovská lesostep, ale i dolnom Poiplí, v Krupinskej a Cerovej vrchovine, a i. Niektoré chránené územia už, žiaľ, takouto cestou vlastne zanikli. Patrí k nim aj CHN Urpínska lesostep pri Banskej Bystrici.

Z histórie Urpínskej lesostepi

Hoci je Urpínska lesostep učebnicovým príkladom lokality, ktorá zanikla v dôsledku umelého zalesnenia, predstavuje atypický prípad, pretože nebola nikdy vyhlásená. História Urpínskej lesostepi je však natoľko poučná, že stojí za to sa ňou bližšie zaoberať. Hoci bol vznik lesostepi na Urpíne do značnej miery antropicky ovplyvnený, nijako to neznižuje ekologické a genofondové hodnoty tohto územia, ktoré však už z väčšej časti patria minulosti. Xerothermné spoločenstvá vznikli na lokalite po dosť zásadnom odlesnení južných a JZ svahov Urpína (zhruba nad železničnou stanicou Radvaň), ku ktorému došlo zrejme v rokoch 1910-1915. Následne lokalita výrazne zmenila svoje hydrologické pomery i mikroklimu.

Rýchlu aridizáciu (zostepnenie) podporovala výhodná a v protiklade s inverzným charakterom Zvolenskej kotliny veľmi teplá poloha a extenzívna pastva, najmä oviec. Chybou však bolo, že k odlesneniu došlo i na extrémnych, asi 45° svahoch, navyše na veľmi labilnom, prevažne dolomitovom substráte. Na týchto najteplejších skalnatých svahoch rástli pôvodne riedke krovinaté dubové spoločenstvá s prímiesovými drevinami (*Swida sanguinea*, *Rhamnus cathartica*, *Cerasus mahaleb*, *Euonymus verrucosa* a i.) - refúgiá pôvodnej xerothermnej fauny a flóry. Odtiaľto po odlesnení miernejších svahov začínali teplomilné druhy expandovať do celej lokality. Druhou vlnou migrovali lesostepné druhy z južnejších regiónov Slovenska najmä vďaka výhodným podmienkam biokoridoru údolia Hrona (tento proces trvá dodnes). Výsledkom týchto sčasti antropogénnych a sčasti prírodných procesov bolo xerothermné spoločenstvo, pozoruhodné mimoriadnou biodiverzitou i výskytom celého radu vzácných druhov, z ktorých niektoré tu dosahovali najsevernejšiu hranicu rozšírenia v strednej Európe.

Výskumom Urpínskej lesostepi sa zaoberali viacerí renomovaní špecialisti, vrátane Jana Roubala, entomológa svetového formátu. Roubal za prvej Čsl. republiky dlhodobo pôsobil v Banskej Bystrici a od začiatku propagoval

ochranu Urpínskej lesostepi. Z rokov 1920-1930 pochádzajú viaceré pozoruhodné a cenné nálezy chrobákov z tejto lokality, publikované v jeho najväčšom diele, Katalógu Coleopter (Roubal, 1930, 1936, 1937-1941). K najcennejším nálezom patria štyri vzácne druhy z bioindikácie veľmi významnej čeľade Eucnemidae: *Isorhipis melasoides*, *Eucnemis capucina*, *Dirrhagus pygmaeus* a *D. emyi*, krasone *Acmaeoderella flavofasciata*, *Anthaxia olympica* a *Coraeus rubi*, veľmi vzácny črvotoč *Ochina latreillei* (citovaný nález z Urpína bol tretím nálezom na území bývalej Čsl. republiky!) a rovnako vzácny *Biphyllus lunatus* z málo známej čeľade Biphyllidae. Najunikátnejšie sú však Roubalove nálezy dvoch druhov májkovitých chrobákov *Mylabris polymorpha* a *Zonitis nana*, ktoré sa ako vyslovené rarity vyskytujú len na najzachovalejších xerothermných biotopoch južného Slovenska. Z menovaných druhov boli novšie potvrdené iba dva, okrem toho však boli na Urpíne potvrdené ďalšie pozoruhodné a vzácne druhy, o čom sa zmienim neskôr.

Ešte väčšie prekvapenia priniesol výskum arachnofauny Urpína, ktorý realizoval Svatoň v sedemdesiatych rokoch a v r. 1981, už po čiastočnom zalesnení lokality. Práca, ktorá vznikla po spracovaní materiálu (Svatoň, 1985) dokumentuje nálezy štyroch nových druhov pavúkov pre územie Slovenska alebo bývalého Československa: *Dysdera longirostris*, *Harpactea saeva*, *Micaria guttulata* a *Centromerus capucinus* (!), štyri ďalšie veľmi vzácne druhy predstavujú druhé nálezy pre územie Slovenska: *Erigonoplus jarmillae*, *Mastigusa arietina*, *Poecilochroa conspicua* a *Micaria dives*. Z menovaných pavúkov nebol novšie potvrdený žiadny druh, i keď pre arachnofaunu Urpína pribudli niektoré pozoruhodné druhy, o ktorých sa zmienim neskôr. Z ďalších skupín bezstavovcov boli na Urpíne podrobnejšie skúmané mäkkýše. Šteffek (1987) vo svojej práci udáva viaceré zaujímavé druhy, viazané však hlavne na lesné biotopy, xerothermofilné druhy zastupuje mediteránny druh *Cecilioides acicula*.

V období, keď prebiehali Svatoňove a Šteffekove výskumy, bol však už lesostepný charakter južných svahov Urpína vážne narušený. Vráťme sa preto opäť viac do minulosti, aby sme lepšie pochopili súčasnosť. Odlesnenie strmých dolomitových svahov nad železničnou stanicou Radvaň nemohlo skončiť inak, ako silnou eróziou, ktorú navyše podporila intenzifikácia pasenia (v tejto veci sme sa nepoučili dodnes!) a výdatné zrážky. Začiatkom štyridsiatych rokov došlo na niektorých miestach k úplnému obnaženiu materského substrátu a k vymytiu hlbokých výmoľov, ktorých zvyšky vidno dodnes. Vtedajšie úrady na túto situáciu nemohli reagovať inak, než snahou o zalesnenie eróziou poškodeného svahu. V prvej etape boli s veľkou námahou zalesnené najstrmšie a najpoškodenejšie časti priamo nad železničnou stanicou, voči čomu nemohli a ani nemôžu byť výhrady. Horšie však bolo, že lesníci neskôr pokračovali v zalesňovaní aj miernejších svahov, poškodených eróziou iba málo, alebo vôbec nie. Takto boli v druhej etape v rokoch 1958-1960 zalesnené prilahlé miernejšie svahy vrátane obvodovej časti SZ depresie (parcela 177a). V rokoch 1980-1985 došlo k ďalšej

doplňujúcej výsadbe borovice na poslednom zvyšku leso-
stepi - v centrálnej a hornej časti parcely 177a - so zre-
jmým zámerom vytvoriť na svahoch Urpína kompaktný
lesný porast. Tento tu bol síce i pôvodne, **ale úplne iného
charakteru, s rozptýlenými plochami rozvolnených le-
sostepných spoločenstiev xerothermného typu!** V tom
čase už bolo jasné, že ak odborníci neurobia potrebné
kroky pre záchranu lokality, Urpínskej lesostepi odzvlňajú.
Práve vtedy som sa začal ešte ako gymnazista sústavnejšie
venovať Urpínu. Netušil som, že moje mladické nadšenie
po pätnástich rokoch vystrieda smútok a rezignácia...

Prehratá vojna papierových generálov

Žiaľ, ochranári sa začali zaoberať problémami ochrany
(alebo záchrany?) Urpínskej lesostepi veľmi neskoro - až
koncom sedemdesiatych rokov. V rokoch 1980-1986 som
so svojimi spolužiakmi Ing. Majlingom a MUDr. Kubin-
com vykonal dosť podrobný faunistický a floristický prie-
skum územia. Zistili sme viaceré floristicky a bioindikačne
významnejšie druhy - za všetko hovorí 14 druhov vsta-
vačovitých: *Cephalanthera damasonium*, *C. longifolia*,
C. rubra, *Corallorhiza trifida*, *Cypripedium calceolus*,
Epipactis atrorubens, *E. helleborine*, *E. microphylla*,
Listera ovata, *Neottia nidus-avis*, *Ophrys insectifera*, *Or-
chis purpurea*, *O. tridentata* a *Platanthera bifolia*. Výskyt
druhov skôr lesného charakteru bol potvrdený aj novšie, no
populácie xerothermofytov (označené sú "**") sú kriticky
ohrozené expandujúcou monokultúrou borovice! To isté
možno tvrdiť i o populácii *Pulsatilla subslavica* a *Stipa
joannis*.

Výskum entomofauny potvrdil, že Urpín patrí z tohto
aspektu k najbohatším a najcennejším územiám na Sloven-
sku. Bol tu zistený celý rad vzácných a veľmi vzácných
druhov chrobákov (lesostepné druhy sú opäť označené
"**"): drobkík *Ocypus ophthalmicus*, krasoň
Acmaeoderella flavofasciata a *Dicerca berolinensis*, ková-
čik *Cardiophorus ebeninus*, drevárík *Isorhipis melasoides*,
pakôrník *Lichenophanes varius*, viazaný len na
najteplejšie biotopy, a i. Keď som sledoval meniace sa
spoločenstvá chrobákov Urpína od roku 1980 dodnes, je
evidentné, že dochádzalo k postupnému pribúdaniu les-
ných druhov (aj keď často vzácných!) na úkor xerothermo-
filných druhov. Prírodné hodnoty Urpína potvrdzuje vý-
skyt mnohých druhov z bioindikačne veľmi významnej
čelade Melandryidae (Franc, 1994); konkrétne *Orchesia
micans*, *O. fasciata*, *O. undulata*, *O. minor*, *Anisoxya
fuscus*, *Abdera affinis*, *Phloiodytes vaudoeri*, *Ph. rufipes*
a *Melandrya caraboides*, všetko sú to však už skôr lesné
druhy. K veľmi vzácnym reliktom pralesovitých listnatých
lesov patria málo známe druhy *Euthiconus conicicollis*,
Thoracophorus corticinus, *Synchita separanda*
a *Rhopalocerus rondanii*, tie však nie sú ohrozené expan-
ziou borovice. Novšie Kubinec potvrdil pre Urpín veľmi
vzácnym reliktný druh fuzáča *Necydalis ulmi*.

Až v posledných rokoch som sa s manželkou začal
venovať aj arachnológii, a práve na Urpíne sme objavili
dva nové druhy pavúkov pre faunu Slovenska -
Lepthyphantes midas a *Troxochrus nasutus* (Franc, Hanze-
lová, 1996), ide však opäť o vyložene lesné druhy. Vráťme

sa však opäť na začiatok mojich ochranárskych aktivít v
súvislosti s Urpínom.

V prvej polovici osemdesiatych rokov som problema-
tiku ochrany, či skôr záchrany Urpínskej lesostepi kon-
zultoval s pracovníkmi štátnej ochrany prírody. Všetci sme
sa jednoznačne zhodli na naliehavej potrebe zastaviť
expanziu borovice na lokalite. Keďže sa viac rokov v tejto
veci neurobilo vôbec nič, začal som byť i s niekoľkými
priateľmi - ochranármi už zúfalý. Pretože lokalita nám
zanikala doslova pred očami, začali sme pri každej návšte-
ve lesostepi v parcele 177a vytrhávať každý niekoľko
desiatok sadeníc a mladých borovíc. Vďaka tomu (na
verejnosti a tuším i niekde v novinách sa objavila správa o
"vyčinení vandalov" (!) na Urpíne) si spoločenstvo udržalo
xerothermný charakter na malých plôškach do začiatku
deväťdesiatych rokov.

Medzitým, v auguste 1988, som poskytol orgánom štát-
nej ochrany prírody prvý komplexnejší materiál o záchrane
Urpínskej lesostepi, a aj tu bola nastolená naliehavá
požiadavka asanačného výrubu borovice aspoň v hornej
časti parcely 177a. Po (neviem už koľkej) konzultácii s
ochranármi som spracoval ďalšie materiály k Urpínskej
lesostepi - pred Vianocami 1990 to boli "Historické poz-
námky" a v januári 1993 "Podklady pre spracovanie pro-
jektu ochrany Chráneného nálezišťa Urpínska lesostep".

Ochranári po jednaní s lesníkmi koncom roku 1990 sa
konečne dopracovali k súhlasnému stanovisku k asanač-
nému výrubu. Vo februári 1991 sme dokonca s pracov-
níkmi lesného závodu vyznačili hranice asanačného výru-
bu priamo na lokalite. Výrub sa mal realizovať v niekoľ-
kých etapách, problém však bol, kto ho fyzicky vykoná.
Podotkol som, že menšie stromy som ochotný vypíliť ruč-
ne s niekoľkými priateľmi zo SZOPK. Lesníci súhlasili
a prisľúbili aj pilčíka na hrubšie stromy, mám sa vraj tele-
fonicky alebo osobne ohlásiť a začneme realizovať prvú
etapu výrubu. V jeden marcový piatok som sa stretol
s priateľmi, ktorí mi sľúbili pomoc pri výrube borovíc
a dohodli sme sa, že v sobotu ideme. Pred obedom i po
obede som telefonoval na lesný závod, no príslušní pracov-
níci boli v teréne. Večer som sa snažil spojiť sa s vedúcim
pracovníkom na domácej linke, odcestoval však na chatu.
V sobotu sme vyrazili a vypílili sme niekoľko desiatok 10-
až 20-ročných borovíc, čím sme vyčistili "okno" asi 15 x
30 m - v domnení, že výrub bude v koordinácii s lesníkmi
pokračovať. Na moje veľké prekvapenie som bol zanedlho
volaný na obvodný úrad vo veci priestupku (dobré, že nie
zločinu!), ktorého som sa (vraj) dopustil. Vyviazol som
"iba" s pokarhaním a musel som uhradiť trovy
priestupkového konania (!) Tým sa moja aktivita vo veci
Urpínskej lesostepi vlastne skončila. Neskôr som bol síce
prizvaný ešte na jedno **sedenie** na úrad životného
prostredia, tam však boli (opäť) prijaté len uznesenia, a v
praxi sa, akože ináč, neurobilo znova **vôbec, vôbec nič!**...

Epilóg

Na jar 1995 som na maličkvej lúčke uprostred bujnejšej
pichľavej kľatby objavil jediný dožívajúci exemplár
Ophrys insectifera. Po dvojhodinovom hľadaní som na
druhej, ešte menšej lúčke našiel jedného samca *Eresus*

cinnabarinus. Cítil sa akýsi nesvoj, a ja tiež. Ani som si neuvedomil, že mám v očiach slzy...

Zbohom, Urpínska lesostep. Česť tvojej pamiatke! A hanba "ochranárom", čo za dve desaťročia vysedávali na poradách a jednaniach. Hanba generálom papierových vojen, čo dve desaťročia písali príписы, elaboráty a projekty, ktoré pre záchranu Urpínskej lesostepi neurobili vôbec nič! Urpínska lesostep už fakticky neexistuje. Xerothermné spoločenstvá na Urpíne sú totiž už len miznúcim tieňom v porovnaní so stavom pred dvadsiatimi rokmi. Dalo by sa povedať, že na tejto (svojho času) unikátnej lokalite sú "xerothermné" už len páriky za teplých júnových večerov...

Post scriptum

V úmrtnom liste Urpínskej lesostepi sú dve diagnózy - borovicové šialenstvo lesníkov a ťažkopádnosť ochranárov. O skutočnú pomoc sa snažilo len niekoľko "vandalov" a jeden "páchatel' priestupkov". A tí, čo spôsobili zánik jednej z najcennejších lokalít na Slovensku, sú nevinní...(?)

Literatúra

Franc V., 1994: On the occurrence and bioindicative value of several rare species of the family Tetratomidae and Melandryidae (Coleoptera) in Slovakia. - *Biologia (Bratislava)* 49/5: 723-728.

Franc V., Hanzelová A., 1996: New records of spiders (Araneida) in Slovakia. - *Biologia (Bratislava)* 51 (in press).

Roubal J., 1930: Katalog Coleopter (brouků) Slovenska a Podkarpatska, Vol. 1. - Učená spol. Šafárikova v Bratislave, Státní tiskárna Praha, 527 pp.

Roubal J., 1936: Katalog Coleopter (brouků) Slovenska a Podkarpatské Rusi, Vol. 2. - Učená spol. Šafárikova v Bratislave, Státní tiskárna Praha, 434 pp.

Roubal J., 1937-1941: Katalog Coleopter (brouků) Slovenska a Východních Karpat, Vol. 3. - Slovanský ústav, Naklad. Orbis Praha, 363 pp.

Svatoň J., 1985: Náčrt fauny pavúkov (Araneida) navrhovaného chráneného náleziska Urpín pri Banskej Bystrici. - *Stredné Slovensko, Prírodné vedy (Banská Bystrica)* 4: 237-259.

Šteffek J., 1987: Vyhodnotenie malakofauny navrhovaného chráneného územia Urpín. - *Stredné Slovensko, Prírodné vedy (Banská Bystrica)* 6: 221-225.